

ANNA RUNGE, JERZY RUNGE

Modele przestrzeni społecznej złożonych układów osadniczych (wybrane aspekty teoretyczno-empiryczne)

Zarys treści: Celem opracowania jest próba zwrócenia uwagi na problemy badania przestrzeni społecznej w złożonych układach osadniczych. Zróżnicowanie znaczeniowe zarówno pojęcia przestrzeni, jak i przestrzeni społecznej powoduje, że konieczne jest dokładne uściślenie ich zakresu w odniesieniu do konkretnej rzeczywistości badawczej. Jednocześnie przegląd dotychczasowych konceptualizacji przestrzeni społecznej pozwala stwierdzić, że zdecydowanie najliczniej dotyczą one przestrzeni realnej, w mniejszym stopniu percepcyjnej i wyobraźniowej. Szczególnie klasyczne modele i teorie odwołują się do izotropowej przestrzeni, w której lokalizacja bądź kierunki oddziaływań nie są deformowane różnego typu ograniczeniami i barierami. Złożone układy osadnicze stanowią dowód takiej deformacji, bowiem sąsiedztwo różnej genezy, wielkości, odmiennego potencjału czy też różnych tendencji do zmian powoduje ujawnianie się zróżnicowanych cech przestrzeni społecznej. Dowodem może tu być konurbacja katowicka, w obrębie której zidentyfikowano kilka wyraźnie odmiennych typów relacji między formowaniem się struktury przestrzennej a ujawnianiem się cech struktury społecznej, co przeczy potocznej tezie o względnej jednorodności społecznej tego układu osadniczego. Jednocześnie przyjmowanie klasycznego modelu L.H. Klaassena i J.H.S. Paelincka (1979) do wyjaśniania zmian urbanizacyjnych wymaga tutaj istotnych modyfikacji.

Słowa kluczowe: przestrzeń społeczna, złożony układ osadniczy, konurbacja katowicka, woj. śląskie

Wprowadzenie

Zarówno pojęcie przestrzeni, jak i jej społecznego wymiaru należą do kategorii pojęć wielokryterialnych, zróżnicowanych znaczeniowo, a na dodatek

zmiennych w czasie i w przestrzeni. Na ich złożoność zwracano wielokrotnie uwagę zarówno w piśmiennictwie geograficznym, jak i z zakresu nauk społecznych. Dla geografa przestrzeń jest kategorią pierwotną, swoistym artefaktem, do którego stale odwołujemy się jako podstawowej kategorii badawczej. Wynika to z samej istoty dyscypliny, etymologii słowa „geografia” (*geo* – ziemia, *grafos* – opisywanie). Traktowanie przestrzeni jako realnie istniejących (mierzalnych) miejsc zamieszkania i działalności człowieka pozwoliło na uformowanie się w historii geografii pierwszego wzorca metodologicznego, tj. paradygmatu klasycznego. Poznanie i opis zróżnicowań przestrzennych, a w dalszej kolejności poszukiwanie prawidłowości przestrzennych w występowaniu zjawisk społeczno-gospodarczych umożliwiło z jednej strony prowadzenie badań empirycznych, zaś z drugiej tworzenie teorii i modeli. Pojawianie się w geografii kolejnych paradygmatów zaowocowało odejściem od jednolitego traktowania przestrzeni. Obok realnego (mierzalnego) jej identyfikowania, przestrzeń rozważana jest także w ujęciu percepcyjnym, jak i wyobraźniowym (Lisowski 2003). Podobnie w naukach społecznych – punktem wyjścia jest najczęściej przestrzeń miejska, zaś jej postrzeganie (percepcja), a następnie: klasyfikacja i porządkowanie elementów przestrzeni, wartościowanie (waloryzacja) i autoocena zajmowanej pozycji przestrzennej prowadzą do określonych zachowań przestrzennych i praktyk miejskich (Jałowiecki 1988; Jałowiecki, Szczepański 2002). O ile jednak dla geografa przestrzeń jest zarazem punktem wyjścia procesu badawczego (identyfikacja analizowanych obiektów oraz zjawisk), jak i etapem docelowym (przedstawienie określonych prawidłowości przestrzennych), o tyle dla socjologii istotna jest strukturalizacja zjawisk społecznych, zaś przestrzeń realna ma o wiele mniejsze znaczenie.

Pochodną wieloaspektowego pojęcia przestrzeni jest przestrzeń społeczna, będąca wspólnym punktem odniesienia socjologii i geografii. Co prawda określenie to wywodzi się z socjologii, jednak mocno zakorzeniło się także w geografii. Dyskusja na temat relacji między przestrzenią a strukturą społeczną pozwoliła na sprecyzowanie owych relacji oraz uwypuklenie roli czasu i przestrzeni w wyjaśnianiu interakcji społecznych (Gregory, Urry 1987). Z faktu usytuowania jednostki bądź grupy społecznej zawsze w jakimś miejscu w przestrzeni wynikają określone konsekwencje. Otóż przedmiotem

zainteresowania badawczego jest układ następujących wariantowych relacji: po pierwsze – między jednostką, grupą społeczną a realną przestrzenią; po drugie – wewnątrzspołecznymi relacjami między jednostkami, grupami i klasami; po trzecie – relacji społecznych względem przestrzeni w ogóle.

Identyfikatorami pierwszego rodzaju relacji jest koncentracja i zróżnicowanie przestrzenne struktury społecznej. W drugim przypadku mamy do czynienia z pokrewieństwem, znajomością, strukturą relacji w miejscu pracy i nauki, czy też sąsiedztwem w miejscu zamieszkania. Z kolei w trzecim przypadku spotykamy się ze stereotypami, wyobrażeniami. Jednocześnie pierwsza grupa relacji dotyczy przestrzeni realnej, druga przestrzeni percepcyjnej, zaś trzecia przestrzeni wyobrażeniowej. W miarę wzrostu koncentracji zaludnienia wzrasta stopień złożoności struktur społecznych, szczególnie w przypadku złożonych układów osadniczych na wszystkich trzech poziomach relacji szczególnie. Pojawia się zatem pytanie o stopień dotychczasowej konceptualizacji zagadnienia przestrzeni społecznej. Przegląd istniejących w geografii koncepcji i modeli pozwala wyodrębnić grupę tych, które odnoszą się do kształtowania przestrzeni społecznej. Należy pamiętać, że w dużej mierze pojawiły się one pierwotnie w innych naukach, zaś później zainteresowali się nimi geografowie. Do najbardziej znanych należałoby zaliczyć: prawa migracji E. Raveinsteina (1889), modele struktury przestrzennej miasta, zwłaszcza modele szkoły chicagowskiej, teorię przemieszczeń E. Zelinsky'ego (1971) oraz model urbanizacji.

Jak łatwo zauważyć, wszystkie one odnoszą się do relacji w przestrzeni realnej (metrycznej), ilustrując zasadniczo trzy kwestie: zachowania migracyjne w przestrzeni, kształtowanie się zróżnicowań społecznych w przestrzeni oraz zmiany przestrzenne w koncentracji zaludnienia. Punktem wyjścia jest pojedyncze miasto znajdujące się w jednorodnej przestrzeni geograficznej. Ów brak anizotropowości przestrzeni jest najbardziej widoczny w koncepcji urbanizacji (Klaassen, Paelinck 1979). Traktowanie zmian wyłącznie w kategoriach rozwoju możliwego w warunkach braku jakichkolwiek ograniczeń i barier przestrzennych – co w rezultacie powoduje koncentryczne wykształcenie się strefy zmian zaludnienia – to największe słabości owego modelu (Runge J, Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge A, 2014). Nawet typowo aglomeracyjne układy osadnicze zawierają, obok miasta głównego, szereg mniejszych jednostek osadniczych w ich otoczeniu, powiązanych

z nim zróżnicowanym przestrzennie i strukturalnie układem relacji społecznych. Podobnie jest w pozostałych koncepcjach. Dla E. Ravensteina natężenie migracji jest pochodną odległości; dla przedstawicieli tzw. szkoły chicagowskiej koncentracja i zróżnicowanie demograficzno-społeczne mieszkańców wynikają z odległości od śródmieścia (Burgess), obecności osi komunikacyjnych (Hoyt) bądź obecności elementów kreujących policentryczność struktury przestrzennej (Ullman). Także dla W. Zelinsky'ego (1971) zmiany głównych form ruchliwości przestrzennej są pochodną procesu modernizacji społecznej. Rola przestrzeni czy też struktury przestrzennej w procesie zmian społecznych nie stanowi przedmiotu zainteresowania autorów. Dlatego też, traktując powyższe koncepcje jako zbiór ujęć klasycznych, należałoby poszukiwać nowszych propozycji w tym względzie.

Analiza piśmiennictwa ostatnich lat pozwala stwierdzić, że w zakresie teoretycznym najczęściej odwoływano się do badania procesu urbanizacji, w tym zmian w koncentracji zaludnienia. Na dalszej pozycji znalazły się studia w zakresie wewnątrzmijskich zróżnicowań ludnościowych, natomiast relatywnie najslabiej uwidaczniają się badania migracyjne. W tym ostatnim przypadku narastanie problemu dostępności danych źródłowych, słabość ewidencji meldunkowej, zwłaszcza w migracjach zagranicznych, czy też zapowiedź rezygnacji państwa z obowiązku meldunkowego, to główne przyczyny zainteresowania ruchliwością migracyjną i próbą jej konceptualizacji w problematyce przestrzeni społecznej.

Zakładając, że koncepcja urbanizacji jest aktualnie najsilniej wykorzystywana do wyjaśniania relacji społecznych w przestrzeni, należałoby przyjrzeć się jej bliżej w kontekście złożonych układów osadniczych.

Celem niniejszego opracowania jest próba zwrócenia uwagi na niektóre problemy związane z konceptualizacją badania przestrzeni społecznej w złożonych układach osadniczych. Z uwagi na fakt, że największym tego typu układem w Polsce, a zarazem w Europie Środkowej, jest konurbacja katowicka, stanowi ona punkt odniesienia dla prowadzonych rozważań.

Teoretyczny wymiar przestrzeni społecznej

Niewątpliwie do istotnych kryteriów złożonego układu osadniczego należy liczba jego elementów składowych. Im liczniejszy zbiór, tym większa skala terytorialna układu, jak i stopień zróżnicowania struktury funkcjonalnej. Pojawia się pytanie, czy owa złożoność (policentryczność) odnosi się jedynie do kwestii morfologii osadniczej, czy także do przestrzeni społecznej? Jeśli przestrzeń społeczną rozumiemy jako układ relacji między jednostkami, grupami społecznymi, to jest oczywistym, że wzrost koncentracji zaludnienia „przekłada się” na intensywność relacji społecznych. Obok relacji indywidualnych obecne są także relacje grupowe – od poziomu gospodarstw domowych po makrostruktury społeczne, np. w miejscach pracy. Tym samym struktura taka wykazuje cechy policentryczności.

Z kolei koincydencyjność społeczną należy rozumieć jako złożony, wielopoziomowy układ sformalizowanych oraz nieformalnych, wzajemnie nakładających się relacji między jednostkami, grupami społecznymi mieszkańców oraz użytkownikami przestrzeni danego układu osadniczego. Relacje te mają wymiar wertykalno-horyzontalny, ujawniając się na płaszczyźnie realnej, percepcyjnej i wyobraźniowej. Traktując przestrzeń w kategoriach systemowych, można odwołać się do koncepcji terytorialnego systemu społecznego Z. Chojnickiego (1988). Według autorów terytorialny system społeczny to zbiorowość ludzi, która trwale zamieszkuje powierzchnię Ziemi, zagospodarowuje ją i kontroluje. W skład owego systemu wchodzi podsystemy: polityczny, ekonomiczny i kultury. Charakterystyczne są w nich relacje wiążące (struktura relacji wiążących elementy systemu w całość) oraz relacje przestrzenne (warunkujące jego terytorialną integralność). Jeśli przestrzeń społeczna jest ustrukturalizowana w formie systemu, to obejmuje: zbiorowość mieszkańców (elementy systemu), relacje społeczne między nimi (realne, percepcyjne, wyobraźniowe), zaś granicą systemu jest najczęściej granica podziałów administracyjnych, historycznych bądź społeczno-kulturowych. Poza tą granicą znajduje się otoczenie tego systemu, wykazujące różny charakter i stopień natężenia powiązań z danym systemem. Do podstawowych własności systemu należą: integralność, systemotwórczość, różny rodzaj działalności, pierwotność oraz złożoność.

Integralność definiowana jest przez Z. Chojnickiego (1988) w kategoriach wewnętrznych i zewnętrznych związków danego systemu. Te pierwsze powinny mieć charakter spajający (integrujący) dany układ elementów w całość, odróżniając go od otoczenia. Przestrzeń społeczna nawiązuje do układu relacji interpersonalnych między jednostkami i grupami. Relacje tego typu mają formę struktury, bowiem dotyczą różnych sfer życia jednostki – od poziomu gospodarstwa domowego, przez kręgi rodzinno-towarzyskie, do miejsca pracy i nauki. Jednocześnie mają one wymiar realny. Obok relacji w przestrzeni metrycznej spotykamy relacje w przestrzeni percepcyjnej. Identyfikują one stan znajomości różnych symboli, miejsc, obszarów, środowisk itp. w świadomości społecznej osób, grup społecznych, co najczęściej wynika z tzw. dziennego cyklu życia mieszkańca bądź użytkownika danej przestrzeni. Świadomość różnorodności przestrzeni może stać się przesłanką do kształtowania tożsamości, czyli emocjonalnego związku z elementami przestrzeni realnej bądź symbolicznej.

Systemotwórczość to spełnienie warunku, mówiącego że natężenie relacji wewnątrzsystemowych jest istotnie większe od relacji zewnętrznych (dezintegracyjnych). Chodzi tu nie tylko o różnice ilościowe, ale także jakościowe.

Kryterium rodzaju działalności zwraca uwagę na przedmiotową charakterystykę relacji (np. społecznych, kulturowych, ekonomicznych).

Pierwotność to wskazanie na ten typ relacji, który inicjował formowanie się przestrzeni społecznej, zaś **złożoność** ilustruje hierarchię i zróżnicowanie różnych typu powiązań.

Jednocześnie formowanie się przestrzeni społecznej stanowi drugi w kolejności etap procesu wykształcania się regionów społeczno-gospodarczych. Inicjuje go krystalizacja substancji materialnej, czyli formowanie struktury gospodarczej (Chojnicki 1996). Autorzy wskazują w tym przypadku nie na realny charakter przestrzeni społecznej, lecz jej wymiar świadomościowy (przestrzeń percepcyjna, przestrzeń wyobraźniowa).

Jedną z prób odzwierciedlenia modelu zależności między strukturą społeczną a strukturą przestrzenną podjął M. Castells (1982). Przyjmując rozróżnienie na przestrzeń kulturową, polityczną i ekonomiczną oraz procesy społeczne z nimi związane, wskazał, że ich odzwierciedleniem są: przestrzeń

symboliczna, przestrzeń władzy, przestrzeń miejskiej konsumpcji, przestrzeń wymiany oraz przestrzeń produkcji.

Tym samym można stwierdzić, że przestrzeń miasta determinuje głównie gospodarka, tj. kwestia produkcji i wymiany. Produkcja, cyrkulacja i konsumpcja to najważniejsze procesy przestrzeni ekonomicznej. Towarzyszą jej procesy zarządzania (przestrzeń polityczna), prowadzące wspólnie do ujawniania się przestrzeni władzy; a także kwestie komunikacji kulturowej kreujące przestrzeń symboliczną.

Szerzej zagadnienia te zostały poruszone przez B. Jałowieckiego (1988) oraz B. Jałowieckiego i M. S. Szczepańskiego (2002), którzy dowodzą, że przestrzeń społeczna to wytwór nie natury, lecz ludzi, którzy w drodze relacji władzy, własności, produkcji i wymiany przekształcają ją dla swoich potrzeb. Dlatego też w ramach przestrzeni społecznej można wyodrębnić podprzestrzenie: produkcji, codziennego życia, pracy, okazjonalną czy też dnia i nocy. Owa socjologiczna percepcja, waloryzacja, przyswajanie i wytwarzanie przestrzeni wymagają szerszego ujęcia, przede wszystkim geograficznego.

Jak zauważa A. Lisowski (2003), przestrzeń społeczna jest przestrzenią realną i wraz z przestrzenią ekologiczną oraz kulturową są odzwierciedleniem podmiotowego ujęcia relacji między składnikami rzeczywistości a człowiekiem poznającym i działającym w przestrzeni. Z uwagi na fakt, iż każda jednostka i grupa społeczna trwale bądź czasowo zajmuje określony fragment przestrzeni, niemożliwie jest pomijanie tego elementu. Dobitnie przedstawił to cytowany już wcześniej Z. Chojnicki (1988) w koncepcji terytorialnego systemu społecznego. W przypadku pojedynczego miasta w modelu J.H.S. Klaassena i J. Paelinka (1979) zróżnicowanie przestrzeni społecznej powinno nawiązywać do klasycznych modeli struktury przestrzennej miasta. W przestrzeni centralnej rysuje się wyraźna przewaga składowych ekologiczno-ekonomicznych (usługi) nad elementami ekologiczno-społecznymi (mieszkalnictwo). Przesuwając się z centrum miasta w kierunku jego peryferii, wzrasta znaczenie elementów ekologiczno-biologicznych (środowisko geograficzne), jak i ekologiczno-ekonomicznych (produkcja).

Historyczna zmiana roli przestrzeni centralnej miasta z mieszkaniowej na usługową wraz z procesem metropolizacji miast z przełomu XIX i XX w.

w istotny sposób wpłynęła na kształtowanie się relacji między strukturą społeczną a strukturą przestrzenną miasta. Wraz z rozwojem złożonych układów osadniczych zagadnienie dywersyfikacji przestrzeni nabrało szczególnego znaczenia. O ile w układach aglomeracyjnych dywersyfikacja przestrzeni była w decydującej mierze wzmacniana dualizmem typu centrum – peryferie, o tyle w układach policentrycznych zróżnicowanie zarówno struktury przestrzennej, jak i społecznej wynika z innych przesłanek. Widać to chociażby w koncepcji regionu stykowego Z. Rykła (1985, 1991). Historyczne zmiany struktury funkcjonalno-przestrzennej przekładały się tutaj na określone zmiany struktury społecznej. W regionie katowickim mamy do czynienia ze zmianą socjologicznego następstwa: percepcja, waloryzacja, przyswajanie i wytwarzanie. Punktem wyjścia było wytwarzanie przestrzeni w sytuacji słabo zarysowanej XVIII-wiecznej struktury społecznej pogranicza Śląska i Małopolski. Odkrycie zasobów surowcowych, napływ kapitału, jak i zasobów pracy przyczyniał się do stratyfikacji społecznej, tj. przechodzenia z etapu słabo ustrukturalizowanej, w miarę jednorodnej struktury społecznej do struktury silnie zdywersyfikowanej (Długoborski 1967). Z uwagi na fakt, że procesy te odbywały się na pograniczu historyczno-kulturowym Śląska oraz Małopolski, głównie drogą wielokierunkowego napływu ludności do szybko rozwijającego się przemysłu, kształtowanie się przestrzeni społecznej w wielośrodkowym zbiorze miejscowości wspomnianego pogranicza odbiegało od klasycznego modelu aglomeracyjnego.

Jeśli nawet przyjąć dzisiejszą strukturę przestrzenną konurbacji jako inny typ złożonego układu osadniczego, to pierwszą i podstawową kwestią identyfikacyjną jest wskazanie przestrzeni centralnej, która zgodnie z założeniami teoretycznymi powinna determinować kształtowanie się struktury społecznej całego układu osadniczego.

Model centrum – peryferie a przestrzeń społeczna

Analiza historycznego procesu zmian struktury przestrzenno-funkcjonalnej dzisiejszego obszaru konurbacji katowickiej jednoznacznie dowodzi, że z uwagi na wielośrodkowy charakter układu osadniczego oraz

podobieństwo struktury funkcjonalnej, rola ponadlokalnego centrum była słabo zarysowana, wiążąc się praktycznie z pełnieniem funkcji administracyjnych. Ponadto dynamiczne procesy urbanizacji w XIX i XX w. spowodowały przesuwanie się przestrzeni centralnej z zachodniego krańca konurbacji (Bytom, Gliwice, Tarnowskie Góry) w kierunku wschodnim (Katowice). Dopiero w drugiej połowie XIX w. zainicjowane zostały procesy formowania się przestrzeni centralnej dzisiejszej konurbacji katowickiej. Uzyskanie praw miejskich przez Katowice dopiero w 1865 r., wiodącej pozycji w zaludnieniu na początku XX w., zaś roli stolicy woj. śląskiego w odrodzonej Polsce w 1922 r. To klasyczny obraz „spóźnionego” uczestnika przemian społeczno-gospodarczych w regionie, ale ot co ważniejsze – odwrócenie (negatyw) założeń klasycznego modelu J.H.S. Klaassena i J.H. Paelincka (1979) – (Runge, Kłosowski 2011; Runge, Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge 2014).

Decyzja o powierzeniu Katowicom funkcji stolicy województwa stworzyła także możliwość kształtowania struktury przestrzeni centralnej, jak i społecznej tego obszaru. Badania G. Węclawowicza (1989) potwierdziły istnienie swoistego dualizmu społecznego, co wiązało się przede wszystkim z rozmieszczeniem obszarów funkcjonalnych w mieście. Dualny układ przestrzeni społecznej o relacji północ – południe rozdzielał robotniczą północ od urzędniczego południa. Podział ten został wzmocniony w okresie powojennym dwukrotnie: najpierw w latach 70. XX w. wraz z rozwojem Brynowa, Ligoty i Ochojca, później po 1989 r. wraz z rozwojem Podlesia.

W ujęciu M. Castellsa (1982) odzwierciedlenie struktury społecznej w strukturze przestrzennej miasta jest w dużym stopniu widoczne głównie w centrum Katowic i na jego obrzeżach. Przestrzenie władzy, konsumpcji czy też przestrzeń symboliczna wzajemnie się tutaj nakładają, tworząc w miarę wyraźny obszar koncentracji różnego typu obiektów, instytucji itp., skupionych generalnie w przestrzeni wyznaczonej przez przecinające się pod kątem prostym osie komunikacyjne miasta. Oś północ-południe tworzy ul. Korfańtego, zaś jej odcinek między Teatrem im. S. Wyspiańskiego a Halą Widowiskowo-Sportową (Spodek) jest niewątpliwie przestrzenią symboliczną miasta. Z kolei oś zachód-wschód obejmuje dwa niemal równoległe ciągi komunikacyjne: pierwszy to ul. Chorzowska i Roździeńskiego, drugi ul. Katowicka i Warszawska. W pierwszym przypadku mamy do czynienia

z fragmentem głównej arterii komunikacyjnej łączącej Katowice z miejscowościami zachodniej części konurbacji, jak i dalej w kierunku Opola, Wrocławia oraz Poznania, zaś w kierunku wschodnim z Krakowem, Częstochową i Warszawą. Z kolei oś ul. Katowickiej i Warszawskiej to fragment dawnego powiązania miasta z Mysłowicami, które do pierwszej wojny światowej pełniły ważną rolę ośrodka nadgranicznego. Owe krzyżujące się w centrum Katowic osie komunikacyjne mają istotne znaczenie zarówno z punktu widzenia struktury przestrzennej miasta, jak i kształtowania się poszczególnych kategorii przestrzeni ekologicznych (ekologiczno-biologiczna, ekologiczno-ekonomiczna, ekologiczno-społeczna). Z uwagi na ponadlokalne znaczenie owych osi komunikacyjnych są one elementami silnie segregującymi przestrzeń ekologiczną miasta, co rzutuje na traktowanie centrum Katowic jako węzła komunikacyjnego. Brak rynku, dominant przestrzeni kulturowej czy też tradycji przestrzeni dnia i nocy – to zasadniczo wynik tradycji przemysłowych tego miasta, którego burzliwy rozwój również poprzez inkorporację sąsiednich miejscowości, nie wykształcił takiego obszaru. Próby kreowania rynku w obszarze od Placu Wolności do siedziby Teatru S. Wyspiańskiego trudno uznać za zakończone sukcesem.

Istotne znaczenie w kształtowaniu przestrzeni społecznej mają również obszary peryferyjne. Na wstępie jednak należy postawić pytanie, co w obszarze konurbacji katowickiej można nazwać peryferiami. Z osadniczego punktu widzenia obszarami peryferyjnymi są miejscowości najbardziej oddalone od ośrodka centralnego, tj. Katowic. Analiza wielkości zaludnienia oraz znaczenia gospodarczego jednoznacznie wskazuje na fakt, że wiele peryferyjnie usytuowanych względem Katowic ośrodków to dawne, jak i obecne znaczące miasta w konurbacji katowickiej. Na zachodzie układu bez wątpienia są nimi Gliwice, na południowym zachodzie Mikołów, na wschodzie Dąbrowa Górnicza, zaś na południu Tychy. Dlatego też tradycyjne rozumienie układu centrum – peryferie nie jest tutaj właściwe, należy bowiem tu rozróżnić dwa typy peryferii: zewnętrzne i wewnętrzne. Ponadto, podobnie jak w przypadku centrum, także przynależność do peryferii może zmieniać się w czasie i w przestrzeni.

Powojenna realizacja I planu regionalnego dla rozpatrywanego województwa zaowocowała zmianą roli niektórych miejscowości usytuowanych

peryferijnie w stosunku do Katowic. Koncepcja deglomeracji umożliwiła przede wszystkim awans niewielkich Tychów do roli najszybciej rozwijającego się ludnościowo ośrodka miejskiego w skali całej konurbacji katowickiej. Ta licząca jeszcze w 1950 r. zaledwie 12,9 tys. mieszkańców gmina, rok później uzyskała prawa miejskie, zaś w połowie lat 70. XX w. koncentrowała ponad 100 tys. mieszkańców (135,6 tys. w 1975 r.). Podobnie peryferijnie usytuowana Dąbrowa Górnicza – w 1950 r. liczyła 32 tys. mieszkańców, zaś na początku lat 70. ubiegłego wieku uzyskała szansę dynamicznego rozwoju gospodarczego (lokalizacja Huty Katowice, Koksowni Przyjaźń). Dzięki inwestycjom przemysłowym oraz znacznemu napływowi migracyjnemu Dąbrowa Górnicza szybko awansowała do grupy ośrodków miejskich przekraczających 100 tys. mieszkańców. W mniejszej skali podobne tendencje wzrostowe zaludnienia odnotowano między innymi w Mikołowie, Pyskowicach i Radzionkowie. Zasadniczo jednak Tychy (lata 50. i 60.) oraz Dąbrowa Górnicza (lata 70.) można uznać za przykłady „przejścia” z pozycji peryferii do roli biegunów rozwoju ludnościowego w strukturze konurbacji katowickiej.

Jednocześnie proces zmian dotyczył także peryferii wewnętrznych, które częściowo objęła suburbanizacja wewnętrzna (Runge i in. 2011). Podstawowym czynnikiem kreującym zmiany zagospodarowania przestrzeni tego typu stało się spółdzielcze budownictwo mieszkaniowe. Brak renty gruntowej w realnym socjalizmie i prymat układu gospodarczego (górnictwo węglowe, hutnictwo) nad układem lokalnym (władze lokalne) powodował dynamiczne wykorzystywanie wolnych przestrzeni międzymiejskich (bądź znajdujących się poza centrum) na potrzeby budownictwa spółdzielczego. W rezultacie trudno tu mówić o klasycznych wzorcach kształtowania się przestrzeni osadniczej w obrębie konurbacji katowickiej. Nawet w ośrodkach miejskich posiadających genezę średniowiecznej uporządkowanej przestrzeni urbanistycznej spotykamy liczne modyfikacje modelu urbanizacji Klaassena i Paelincka (1979). I tak, „modelowy profil gęstości zaludnienia ma zasadniczo nieregularny kształt, bowiem jest konsekwencją przemieszania różnego typu obszarów mieszkaniowych w konurbacji. Zarówno w centrum, jak i na peryferiach obecne są współczesne oraz stare typy budownictwa. Osiedla mieszkaniowe z lat 60. i 70. usytuowane są często w bezpośrednim sąsiedztwie starej zabudowy czynszowej, czy nawet osiedli grodzonych.

[...] Na tle dominacji ludności starej na obszarze centralnym w osiedlach współczesnych (developerskich) formuje się nowa stratyfikacja społeczna, z przejawami segregacji przestrzenno-społecznej. Tym samym osiedla z lat 60. i 70. tracą na znaczeniu zarówno jako wzorzec mieszkaniowy, jak i miejsce znaczące w przestrzeni miasta” (Krzysztofik, Runge 2010).

Odnotowywane zmiany w strukturze osadniczej konurbacji katowickiej skłaniają do bardziej wnikliwego przyjrzenia się tkance społecznej analizowanego układu. Podobnie jak w przypadku struktury osadniczej proces formowania się struktury społecznej był tu silnie zróżnicowany czasowo i terytorialnie, a na dodatek wielokrotnie modyfikowany oddziaływaniem czynników ponadregionalnych. Brak ciągłości dziejowej struktury społecznej wynika z takich czynników, jak:

- transgraniczne usytuowane konurbacji (pogranicze Śląska i Małopolski; pogranicze zaborów; pogranicze państw); w sytuacji intensywnego rozwoju gospodarczego wywoływało ono silne napływy migracyjne;
- powojenna wymiana ludności w śląskiej części regionu (wyjazdy Niemców i przyjazdy migrantów z innych regionów kraju bądź z Kresów Wschodnich);
- wewnątrzregionalna ruchliwość mieszkańców, zwłaszcza w okresach intensywnej urbanizacji.

Dlatego żadna z miejscowości tworzących konurbację katowicką nie może być w pełni uznana za modelowy układ kształtowania się przestrzeni ekologiczno-społecznej w myśl modeli tzw. szkoły chicagowskiej. Najbliższy takiej sytuacji jest model mozaikowy C. Harrisa i E. L. Ullmana (Ziółkowski 1960).

Z uwagi na wyraźne dysproporcje czasowe w formowaniu się struktury społecznej poszczególnych ośrodków miejskich oraz różną rolę zewnętrznego wpływu na lokalne procesy przemian ludnościowych możliwe jest wskazanie podstawowych odmienności w kształtowaniu się relacji: struktura przestrzenna – struktura społeczna. Teoretycznie możliwe są następujące sytuacje:

- a) struktura społeczna w monocentrycznym, względnie trwałym terytorialnie ośrodku miejskim;
- b) struktura społeczna w monocentrycznym, silnie zmieniającym się terytorialnie ośrodku miejskim;

- c) struktura społeczna w policentrycznym ośrodku miejskim;
- d) struktura społeczna ośrodka z przesuwającą się przestrzenią centralną;
- e) struktura społeczna w ośrodku bez przestrzeni centralnej.

W miarę zrównoważony proces kształtowania się struktury społecznej we względnie trwałym terytorialnie ośrodku miejskim widoczny jest w dwóch sytuacjach: gdy miejscowość jest usytuowana w otoczeniu konurbacji, albo gdy jest to ośrodek rdzenia. Różnice wynikają z formowania się struktury przestrzennej danej miejscowości. Jak wskazują J. Runge i F. Kłosowski (2011) do połowy XVIII w. najbardziej aktywne gospodarczo były takie ośrodki, jak Będzin, Mikołów, Pyskowice, Sławków, Toszek, Tarnowskie Góry, zaś dopiero później – w związku z rozwojem górnictwa i hutnictwa – miejscowości rdzenia konurbacji. Tym samym miejscowości leżące w otoczeniu rdzenia konurbacji miały możliwość przeprowadzenia w miarę długookresowych i zrównoważonych zmian struktury społecznej i przestrzennej. Miejscowości rdzenia konurbacji – a zwłaszcza jej centralnej części – zostały stosunkowo szybko „zamknięte” pomiędzy innymi, co w sytuacji dynamicznych procesów urbanizacji zahamowało dalsze przemiany i wywołało nadmierną koncentrację zaludnienia, a w rezultacie wpłynęło na pogarszanie się warunków życia. Przykładem tego typu „uwięzionych” ośrodków są: Chorzów, Siemianowice Śl., Świętochłowice. Charakterystyczna jest dla nich duża mobilność mieszkańców (Runge 2010).

Kolejną wyróżnioną kategorią są miejscowości z wyraźnie zmiennym w czasie terytorium miejskim. Z jednej strony są to ośrodki, które drogą połączeń sąsiednich obszarów formowały się do współczesnego wymiaru terytorialnego. Zmiany tego typu mogły wystąpić w różnym czasie, zarówno w okresie intensywnych procesów urbanizacyjnych mających miejsce od drugiej połowy XVIII w. po początek XX w., czy też dopiero po 1945 r. Przykładem pierwszej sytuacji są Gliwice, zaś odzwierciedleniem drugiej Dąbrowa Górnicza. Pomimo dynamicznego rozwoju przemysłowego Gliwic, jego średniowieczny rdzeń pozostał centrycznie usytuowanym miejscem, wokół którego przez wieki formowały się kolejne rejony miasta, zaś przypadki inkorporacji sąsiednich miejscowości w niewielkim stopniu deformowały koncentryczny układ przestrzeni miejskiej przecinany ciągami komunikacyjnymi. W przypadku Dąbrowy Górniczej było inaczej. W wyniku powojennej

realizacji procesu deglomeracji najpierw pojawił się Gołonóg jako nowa przestrzeń miejska o funkcji mieszkaniowej, a tym samym z nową strukturą społeczną mieszkańców. Zasadniczą jednak zmianę odnotowano na początku lat 70. XX w. wraz z budową Huty Katowice i Koksowni Przyjaźń. Dotychczasowe terytorium miasta zostało drogą inkorporacji sąsiednich miejscowości znacząco powiększone w kierunku wschodnim. Tym samym centrum miasta (Stara Dąbrowa) znalazło się na zachodnich peryferiach miasta, zaś jego geometryczne centrum to obecnie Huta Katowice. Na skutek znaczącego napływu migracyjnego i rozwoju spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego struktura społeczna miasta uległa generalnej zmianie. Obok dotychczasowych mieszkańców (autochtonów) pojawili się imigranci, zajmując wyraźnie identyfikowalne miejsca w przestrzeni (osiedla blokowe), jak i formujący określone segmenty struktury społecznej mieszkańców (homogeniczność społeczno-zawodowa osiedli). Tym samym, pomimo deklaratywnego zakładania w okresie realnego socjalizmu braku segregacji społecznej, *de facto* kreowano ją w miejscowościach podlegających intensywnemu uprzemysławianiu. W każdym takim ośrodku spotykamy rozróżnienie typu: my – oni (Lipok-Bierwiazzonek 1996).

Następną kategorię tworzą ośrodki miejskie z policentryczną strukturą przestrzenną, tzn. takie, które powstały na skutek administracyjnego połączenia sąsiadujących ze sobą miejscowości. Wiele z nich posiadało prawa miejskie, funkcje gospodarcze, wyraźnie wykształconą historycznie przestrzeń centralną czy też charakterystyczną strukturę społeczną mieszkańców. Najbardziej spektakularnym przykładem tej kategorii miast jest Sosnowiec powstały w wyniku administracyjnego połączenia siedmiu miast i dwóch osiedli miejskich. Co prawda uzyskanie owych praw miejskich miało miejsce w innym czasie – podobnie jak różny był czasokres ich posiadania – jednak w świadomości mieszkańców oraz w strukturze przestrzennej znajdujemy określone dowody miejskości.

Z uwagi na liczbę inkorporowanych miejscowości Sosnowiec zajmuje drugie miejsce w kraju po Warszawie. Jednym z byłych miast, które znalazły się w granicach obecnego Sosnowca jest Modrzejów, zamieszkały historycznie przez społeczność żydowską. Utrata w 1870 r. praw miejskich, jako przejaw represji carskich po powstaniu 1863 r., spowodowała szybki regres

społeczno-gospodarczy Modrzejowa, a następnie (w 1902 r.) jego włączenie do tworzonego organizmu miejskiego Sosnowca jako jednej z jego dzielnic. Policentryczność struktury przestrzennej Sosnowca korespondowała i w części nadal koresponduje z policentrycznością struktury społecznej poszczególnych obszarów funkcjonalnych miasta.

Następną uwidaczniającą się kategorią są ośrodki z przesuwaną się przestrzenią centralną, co wpływało na proces formowania się struktury społecznej mieszkańców. W tej grupie najbardziej charakterystyczny jest Chorzów, w którym można zidentyfikować trzy kolejno po sobie wykształcone przestrzenie centralne. Pierwsza to północna część miasta (Chorzów Stary), która pełniła rolę centrum do początku intensywnej industrializacji. Pozostałości dawnej feudalnej struktury przestrzennej odzwierciedla dzisiaj układ Placu św. Jana i wiejska zabudowa jednej z pierzei tego placu pochodząca z końca XVIII wieku. Wraz z uprzemysławianiem (górnictwo węglowe, hutnictwo) centrum aktywności społeczno-gospodarczej przesunęło się do sąsiedniej Królewskiej Huty, która dziś stanowi dzielnicę śródmiejską Chorzowa. Z kolei w okresie międzywojennym – na skutek lokalizacji Huty Batory w południowej części miasta – pojawiły się warunki do wykształcenia kolejnego bieguna rozwoju społeczno-gospodarczego. Plany realizacji nowego centrum przerwała II wojna światowa, zaś później pojawiły się inne priorytety dla przemian. Na terytorium dzisiejszego Chorzowa Batorego widoczny jest załamek przestrzeni planowanego centrum owego fragmentu miasta.

Ostatnią rozpatrywaną tutaj kategorię tworzą ośrodki, w których struktura społeczna formowała się bez obecności przestrzeni centralnej miasta. Mamy tu do czynienia z dwiema odmiennymi sytuacjami. Pierwsza to taka, gdy ośrodek miejski powstał w wyniku administracyjnego połączenia, zaś żadna z włączanych miejscowości nie wykształciła przestrzeni centralnej mogącej pełnić rolę przewodnią w nowym organizmie miejskim. Przykładem jest tu Ruda Śl., w której dzielnica Nowy Bytom pełni rolę centrum tylko nominalnie. Druga sytuacja przyjmuje formowanie się struktury społecznej w nowo powstającym mieście, dla którego arbitralnie założono brak przestrzeni centralnej. Przykładem tego rodzaju struktury są Nowe Tychy, które urbanistycznie miały być zbiorem osiedli z jedynie własnymi, niewielkimi centrami handlowo-usługowymi. Potrzeby wynikające z istnienia przestrzeni centralnej

miały być realizowane w Katowicach. Imigracyjne pochodzenie mieszkańców, nie tylko z bezpośredniego otoczenia czy też z obszaru województwa, prowadziło do mozaikowości obszarów źródłowych mieszkańców nowych bloków i osiedli bloków powstających w kolejnych latach. Nominalnie sypialniany charakter miasta zakładał odśrodkową dominację kontaktów społecznych (w miejscu pracy). Niedostatki infrastruktury społecznej, czy też brak przestrzeni centralnej w pierwszych latach funkcjonowania tego miasta uwidoczniły się w poczuciu dezorientacji, alienacji, obcości, a nawet niechęci do jego zasiedlenia przez potencjalnych migrantów (Lipok-Bierwiaczonek 1996; Spórna 2012). Zmiana funkcji miasta w latach 70. XX w. z mieszkaniowej na przemysłową (lokalizacja FSM), jak i poszerzenie granic miasta na wschód zdywersyfikowało strukturę społeczną miasta. Kolejna fala imigrantów do tego ośrodka powodowana była przede wszystkim chęcią zatrudnienia w przemyśle samochodowym, pracą w nieodległych kopalniach węgla kamiennego w Bieruniu i Łędzinach oraz pragnieniem poprawy warunków mieszkaniowych. Brak nominalnego miejskiego centrum rekompensowany był kształtowaniem się doraźnych przestrzeni centralnych, przesuujących się z północy na południe wraz z powstawaniem kolejnych osiedli mieszkaniowych (Plac na Starych Tychach, Plac Baczyńskiego i Hotelowiec, al. Niepodległości, oś Real-Kaufland). Kolejno zasiedlane osiedla – począwszy od osiedla A do Z – to odzwierciedlenie następujących po sobie koncentracji wyżów i niżów demograficznych w strukturze społecznej miasta (od roczników wyżu z lat 50. XX w. po pokolenie przełomu lat 80. i 90. ubiegłego stulecia). Tym samym owa wysoka homogeniczność ludnościowa mieszkańców istotnie rzutuje na strukturę społeczną, zwłaszcza jej perspektywę w świetle prognoz demograficznych GUS.

Zasadniczo w artykule omówiono kształtowanie się relacji między strukturą przestrzenną a społeczną dla okresu powojennego, poszerzając perspektywę tam, gdzie było to niezbędne, o lata wcześniejsze. Wskazane typy relacji między strukturą społeczną a strukturą przestrzenną dowodzą braku jednoznaczności w tym względzie w konurbacji katowickiej, która przez niektórych badaczy nadal traktowana jest jednorodnie pod względem przestrzenno-funkcyjnym i ludnościowym. Na tym nie kończą się jednak różnice. Na wyróżnione kategorie nakładają się odmienności o charakterze regionalnym, będące historyczną pochodną zmian polityczno-administracyjnych.

Należy pamiętać, że jedną z konsekwencji zakończenia II wojny światowej były wielkoskalowe ruchy migracyjne mające charakter przesiedleń, repatriacji, zasiedlania nowych terytoriów państwowych, przekąszające się w kolejnych latach w zagraniczną i krajową migrację zarobkową. Skala powojennego obrotu migracyjnego dla obszaru pogranicza Śląska i Małopolski jest znaczna, w niektórych lokalnych przypadkach przekracza wyjściowy stan zaludnienia danej miejscowości. Podobnie było w okresie przechodzenia z feudalizmu do wczesnego kapitalizmu w drugiej połowie XVIII w. Masowy napływ siły roboczej do powstających kopalń i hut, a następnie rozwój miejscowości rdzenia dzisiejszej konurbacji katowickiej, spowodował powstanie wielonarodowej mozaiki struktury społecznej o silnych tendencjach dywersyfikacji ekonomicznej, wyznaniowej, etnicznej czy też religijnej.

Podsumowanie

Zarysowane w artykule problemy identyfikacji przestrzeni społecznej złożonych układów osadniczych dowodzą, że propozycja autorstwa M. Castellsa (1982) wymaga bardziej wnikliwego potraktowania. Realna przestrzeń miejska nie jest jednorodna zarówno pod względem morfologicznym, jak i społecznym. Jeszcze bardziej widoczne jest to w przypadku przestrzeni konurbacji, w której policentryczność oraz koincydencja wpływają na kształtowanie się hierarchicznie złożonej struktury powiązań i kontaktów społecznych. Dlatego też analizowanie relacji między strukturą przestrzenną a strukturą społeczną prowadzi do ujawniania się zarówno różnych typów relacji, jak i wyraźnej ich nieostrości (rozmytości) w przestrzeni. Wyodrębnionych pięć sytuacji modelowych odzwierciedla nie tylko znaczenie zmieniających się w czasie czynników determinujących przemiany gospodarczo-społeczne, ale także konieczność szerszego spojrzenia na model przemian urbanizacyjnych. Odwoływanie się w przypadku złożonych układów osadniczych głównie do koncepcji L.H. Klaassena i J.H.S. Paelincka (1979) jest już dzisiaj niewystarczające (Runge i in. 2014). Policentryczność, jak i koincydencja struktury przestrzenno-społecznej powodują nieadekwatność modeli tzw. szkoły chicagowskiej. Jedynie propozycja Harrisa i Ullmana posiada stosunkowo dużą moc wyjaśniającą.

Także peryferyjność w złożonym układzie osadniczym powinna być definiowana wariantowo w zależności od tego, czy przedmiotem zainteresowania są obszary zewnętrzne, czy też usytuowane wewnątrz danego układu.

Literatura

- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa.
- Chojnicki Z., 1996, *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*, [w:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Wyd. Naukowe Bogucki, Poznań, 7–44.
- Chojnicki Z., 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, *Przegląd Geograficzny* 4, 491–509.
- Długoborski W., 1967, *Kształtowanie się Zagłębia Górnśląskiego (próba analizy ekonomiczno-przestrzennej)*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 1–2, 109–127.
- Gregory D., Urry J., (red.), 1987, *Social Relation and Spatial Structures*, Macmillan Education, London.
- Jałowiecki B., 1988, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Klaassen L.H., Paelinck J.H.S., 1979, *The future of large towns*, *Environment Planning*, A, 11.
- Krzysztofik R., Runge J., 2010, *Tendencje lokalizacyjne budownictwa mieszkaniowego w miastach konurbacji katowickiej po 1945 roku a model urbanizacji*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *XXIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, 37–49.
- Lipok-Bierwaczonok M., 1996, *Mieszkańcy nowego miasta*, [w:] M. S. Szczepański (red.), *Tychy 1939-1993, Monografia miasta*, Wydanie Urząd Gminy Tychy, 184–198.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcja przestrzeni w geografii człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Ravenstein E.G., 1885, *The Laws of Migration*, *Journal of the Statistical Society of London*, 48 (2), 167–235
- Runge A., 2010, *Procesy ludnościowe w województwie śląskim*, [w:] J. Runge, I. Żurek (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice.

- Runge J., Kłosowski F., 2011, *Changes in population and economy in Śląskie voivodship in the context of the suburbanization process*, Bulletin of Geography, Socio-economic series, UMK Toruń, nr 16/2011, 89–106.
- Runge J., Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge A., 2014, *Model urbanizacji złożonych układów osadniczych w świetle procesu kurczenia się miast*, [w:] T. Stryjakiewicz, (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, Bogucki Wydawnictwa Naukowe, Poznań, 115–125.
- Runge J., Krzysztofik R., Spórna T., 2011, *Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.), *Koncepcje i procesy badawcze geografii*, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, 251–264.
- Rykiel Z., 1985, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*, Studia KPZK PAN, PWE, Warszawa, t. 85.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Prace Habilitacyjne IG i PZ PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Spórna T., 2012, *Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Węclawowicz G., 1989, *Struktura społeczno-przestrzenna miasta Katowic*, [w:] Z. Rykiel (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie Katowickim*, Prace Geograficzne IG i PZ PAN, Ossolineum, Wrocław, nr 151, 121–146.
- Zelinsky W., 1971, *The hypothesis of the mobility transition*, Geographical Review, tom 2, 219–249.
- Ziółkowski J., 1960, *Drogi rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice.

Social space models of complex settlement systems – selected theoretical and empirical aspects

Summary

The aim of this work is an attempt to pay attention to problems of investigations of social space in complex settlement systems. Semantic differentiation of the notion of both the space and social space makes it necessary to specify their range in relation to particular research reality. Simultaneously, the review of the hitherto conceptualization of social space suggests that most of them concerns real space and only some concern perceptual and conceptional space. Especially classical models and theories refer to isotropic space where location or influence directions are not deformed by

different barriers or limitations. Complex settlement systems represent an evidence of such situation because the neighborhood of changes of different origin, size, potential or trends causes the disclosure of differentiated features of social space. Katowice conurbation represents an evidence where several distinctly different types of relation between formation of space structure and disclosure of features of social structure were identified. This contradicts a common thesis of relative social homogeneity of this settlement system. Simultaneously, the accepted so far model by Klaassen and Pealinck (1979) to explain urbanization changes requires essential modifications (Runge J, Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge A, 2014).

Keywords: social space, complex settlement systems, Katowice conurbation, Silesian Voivodship

Anna Runge

Katedra Geografii Ekonomicznej

Wydział Nauk o Ziemi

Uniwersytet Śląski

ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec

anna.runge@us.edu.pl

Jerzy Runge

Katedra Geografii Ekonomicznej

Wydział Nauk o Ziemi

Uniwersytet Śląski

ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec

jerzy.runge@us.edu.pl